

/ [под ред. В. Г. Кинелева]. – М. : НИИ ВО, 1995. – 352 с.

2. Гумилевский Л. Русские инженеры / Гумилевский Л. – М. : Молодая Гвардия, 1947. – 446 с.

3. Довжук І. В. Індустріальний Донбас в історії розвитку економіки Наддніпрянської України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія / Довжук І. В. – Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2009. – 364 с.

4. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження : в 2 т. / [ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Борjak, В. М. Гаєць [та ін.]; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол. : Т. А. Балабушевич, В. Д. Баран, В. К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. – К. : Ніка-центр, 2011. – Т. 1. – 696 с.

5. Житков С. М. Біографії інженерів путей сообщения / Житков С. М. – СПб., 1893. – Вып. 2. – 94 с.

6. Житков С. М. Інститут інженерів путей сообщения. Історический очерк / Житков С. М. – СПб., 1899. – 500 с.

7. Зензинов Н. А. Выдающиеся инженеры и ученые железнодорожного транспорта / Н. А. Зензинов, С. А. Рыжак. – М. : Транспорт, 1990. – 480 с.

8. Красковский Е. Я. ЛИИЖТ в пути / Красковский Е. Я. – М. : Транспорт, 1990. – 167 с.

9. Лейкина-Свирская В. Р. Интеллигенция в России во второй половине XIX века / Лейкина-Свирская В. Р. – М. : Мысль, 1971. – 368 с.

10. Малахов Г. М. Основная железорудная база СССР. Очерк развития Криворожского бассейна / Малахов Г. М., Стариков Н. И., Шостак А. Г. – М. : Metallurgizdat, 1957. – 162 с.

11. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. / Мельник Л. Г. – К. : Вид-во Київського університету, 1972. – 240 с.

12. Нестеренко О. О. Развитие промышленности на Украине : у 2 ч. / О. О. Нестеренко. – К. : АН УРСР, 1962. – Ч. 2. – 580 с.

13. Оноприенко В. И. Становление высшего технического образования на Украине / В. И. Оноприенко, Т. А. Щербань. – К. : Наукова думка, 1990. – 140 с.

14. Развитие народной освіти і педагогічної думки на Україні (X – поч. XX ст.): Нариси / [ред. кол. Ярмаченко М. Д. та ін.]. – К. : Рад. shk., 1991. – 381 с.

15. Соловьева А. М. Железнодорожный транспорт России во второй половине XIX в. / Соловьева А. М. – М. : Наука, 1975. – 315 с.

16. Шип Н. А. Интеллигенция на Украине (XIX в.): Историко-социологический очерк / Шип Н. А. – К. : Наукова думка, 1991. – 172 с.

References

1. Vyshee obrazovanie v Rossii: Oчерk istorii do 1917 goda / [pod. red. V. G. Kineleva]. – М. : НИИ ВО, 1995. – 352 с.

2. Gumilevskij L. Russkie inzheneri / Gumilevskij L. – М. : Molodaja Gvardija, 1947. – 446 с.

3. Dovzhuk I.V. Industrial'nyj Donbas v istorii' rozvytku ekonomiky Naddniproz'ns'koj' Ukraї'ny (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): Monografija / Dovzhuk I. V. – Lugans'k : Vyd-vo SNU im. V. Dalja, 2009. – 364 с.

4. Ekonomichna istorija Ukraї'ny: Istoryko-ekonomichne doslidzhennja : V 2 t. / [red. rada : V. M. Lytvyn (golova), G. V. Borjak, V. M. Gajec' ta in.]; vidp. red. V. A. Smolij; avt. kol. : T. A. Balabushevych, V. D. Baran, V. K. Baran ta in.]; NAN Ukraї'ny, In-t istorii' Ukraї'ny. – K. : Nika-centr, 2011. – T. 1. – 696 с.

5. Zhitkov S.M. Biografii inzhenerov putej soobshhenija / Zhitkov S.M. – SPb., 1893. – Vyp. 2. – 94 с.

6. Zhitkov S.M. Institut inzhenerov putej soobshhenija. Istoricheskij oчерk / Zhitkov S.M. – SPb., 1899. – 500 с.

7. Zenzinov N.A. Vydajushhiesja inzheneri i uchenye zheleznodorozhnogo transporta / N. A. Zenzinov, S. A. Ryzhak. – М. : Transport, 1990. – 480 с.

8. Kraskovskij E.Ja. LIIZhT v puti / Kraskovskij E.Ja. – М. : Transport, 1990. – 167 с.

9. Lejkina-Svirskaja V.R. Intelligencija v Rossii vo vtoroj polovine XIX veka / Lejkina-Svirskaja V.R. – М. : Mysl', 1971. – 368 с.

10. Malahov G. M. Osnovnaja zhelezorudnaja baza SSSR. Oчерk razvitiya Kрivorozhskogo bassejna / Malahov G.M., Starikov N.I., Shostak A.G. – М. : Metallurgizdat, 1957. – 162 с.

11. Mel'nyk L. G. Tehnichnyj perevorot na Ukraї'ni u XIX st. / Mel'nyk L.G. – K. : Vyd-vo Kyi'vs'kogo universytetu, 1972. – 240 с.

12. Nesterenko O. O. Rozvytok promyslovosti na Ukraї'ni: u 2 ch.

/ O.O. Nesterenko. – K. : AN URSSR, 1962. – Ch. 2. – 580 s.

13. Onoprienko V.I. Stanovlenie vysshego tehničeskogo obrazovanija na Ukraine / V.I. Onoprienko, T.A. Shherban'. – K. : Naukova dumka, 1990. – 140 s.

14. Rozvytok narodnoi' osvity i pedagogichnoi' dumky na Ukraї'ni (X – poch. XX st.): Narysy / [red. kol. Jarmachenko M. D. ta in.]. – K. : Rad. shk., 1991. – 381 s.

15. Solov'eva A.M. Zheleznodorozhnyj transport Rossii vo vtoroj polovine XIX v. / Solov'eva A.M. – М. : Nauka, 1975. – 315 s.

16. Ship N.A. Intelligencija na Ukraine (XIX v.): Istoriko-sociologicheskij oчерk / Ship N.A. – K. : Naukova dumka, 1991. – 172 s.

Simonenko I. V., *The Candidate of Historical Sciences, lecturer of chair of world history and international law, The East-Ukrainian National University named after Volodymyr Dahl (Ukraine, Luhansk), irasimona@ukr.net*

Engineers of ways of report in the development of railway transport of Ukraine (the second half of XIX – the beginning of XX century)

On the basis of analysis of literature the personal contribution of engineers of ways of report in the development of railway transport of Ukraine in the second half of XIX – the beginning of XX century is presented and appreciated. The method of the personalized analysis, applied in research, enabled to the author through the prism of professional activity of separate representatives of technical engineering intelligences the process of railway building in Ukraine is analysed. It is set that training of personnels for a railway transport of Ukraine was carried out in the high and secondary technical school. Before foundation of the high and secondary technical school in Ukraine, technical engineering intelligences prepared in Moscow and Petersburg. It is marked that intensive building of railways had an important significance for development of industry of Ukraine. In the end of XIX century the length of steel railways of Ukraine amount to a 1/5 part of all railway system of Russia. Considerable contribution in the development of the railway system in Ukraine was done by the engineers: V.A. Titov, A.A. Verhovcev, P.M. Gorlov, A.F. Stempinskiy, A.E. Betylinskiy, O.P. Borodin and others. M.A. Belebubskiy became famous among engineers, after his projects the bridges on the 31 railways were built.

Keywords: technical engineering intelligences, engineers of ways of report, railway transport, Ukraine.

Симоненко І. В., кандидат історических наук, доцент кафедри всемирної історії та міжнародного права, Восточноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля (Україна, Луганськ), irasimona@ukr.net

Інженери путей сообщения в розвитку залізничного транспорту України (вторая половина XIX – начало XX в.)

Анализируется личный вклад инженеров путей сообщения в развитие железнодорожного транспорта Украины во второй половине XIX – начале XX в. Метод персонализированного анализа позволил автору, сквозь призму технической творчества отдельных представителей инженерно-технической интеллигенции исследовать процесс железнодорожного строительства в Украине. Установлено, что подготовка кадров для железнодорожного транспорта осуществлялась в высших и средних специальных учебных заведениях. До учреждения их в Украине, инженерно-технические кадры готовились в Москве и Санкт-Петербурге. Доказано, что значительный вклад в строительство железнодорожных сетей на Украине соделали инженеры В. А. Титов, А. А. Верховцев, П. Н. Горлов, А. Ф. Стемпинский, А. П. Бородин и другие. Среди инженеров-мостостроителей прославился Н. А. Белебубский, по проектам которого были построены мосты на 31 железной дороге.

Ключевые слова: инженерно-техническая интеллигенция, инженеры путей сообщения, железнодорожный транспорт, Украина.

* * *

УДК 947(477)“1921/1947”

Щербатюк В. М.

доктор історических наук, професор кафедри історії держави та права, Національна академія внутрішніх справ (Україна, Київ), vytoki@ukr.net

ГОЛОД ЯК ЗАСІБ НАСИЛЬНИЦЬКОГО ВПРОВАДЖЕННЯ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ ПОЛІТИКИ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ

З метою висвітлення голодомору як методу терору проти українських селян задля їх утокорення більшовицьким тоталітарним режимом, показано голод як оівний репресивний засіб більшовиків у насильницькому процесі впровадження антигуманної політики в українському селі. Зокрема, вказано на апробацію штучного голоду в боротьбі проти селянського повстанського руху півдня України в 1921–1923 рр., у відборі в селян хліба. Розкрито суть голоду як терору радянської влади у боротьбі з українським селянством задля завершення колективізації в Україні та виконання плану хлібозаготівель у 1932–1933 і

1946–1947 рр. Простежено економічні і політичні причини та наслідки Голодоморів 1932–1933, 1946–1947 рр.

Ключові слова: Голодомор, селяни, селянський повстанський рух, більшовики, більшовицький режим, терор, колективізація.

У Радянському Союзі тема Голодоморів в Україні була забороненою. Незважаючи на те, що дослідники Джеймс Мейс (1952–2004 рр.) та Роберт Конквест (нар. 1917 р.) ще в 1980–х роках широко ознайомили світову громадськість із трагедією українського народу 1932–1933 рр., а в зарубіжній історіографії з'явилися публікації документів та досліджень [1; 2], в радянській Україні над темою Голодоморів продовжувало нависати табу, накладене з Москви. Лише на межі 80–90–х років ХХ ст. серед вітчизняних видань з'являються перші праці, в яких висвітлювались окремі питання Голодоморів, переважно 1932–1933 рр. Це колективні роботи з публікації документів [3; 4], дослідження С. Кульчицького [5; 6], А. Перковського та С. Пирожкова [7], М. Панчука і С. Діброви [8], Р. Пирога [9] та ін.

Проте, тільки з відродженням 1991 р. української держави відбулися принципові зрушення. Розпочалося справжнє вивчення історії Голодоморів, адже стали доступними документи архівів і можна було організувати збір свідчень очевидців. Одними з перших у незалежній Україні темі Голодоморів присвятили свої дослідження Л. Коваленко, В. Маняк [10], В. Марочко [11; 12], В. Мазур [13] та ін. З'являлись видання документів та матеріалів щодо голодомору [14; 15]. Кількість публікацій досить швидко зростала. Так, у 2001 р. лише бібліографи Одеської наукової бібліотеки опублікували довідник, який зафіксував 6 338 позицій з даної проблеми [16].

Однак, найбільш інтенсивним періодом наукової роботи проблематики голодоморів стали 2000–ні роки. У світ вийшли праці В. Сергійчука [17], С. Кульчицького [18], В. Кривоноса [19], О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан [20] та багатьох ін. Серед видань останнього десятиріччя привертає увагу багатотомне видання “Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив”, керівник проекту – доктор історичних наук, професор Ю. Мицик [21]. Проте акумульовані в останні десятиліття історичною наукою знання з цієї проблеми циркулювали переважно в україномовному середовищі та у вузькому колі західних спеціалістів. Водночас аудиторія, яка зацікавлена у осягненні історії Великого голоду, значно ширша, особливо це стосується англомовного світу. Заповнити цю прогалину покликана нова праця Канадського інституту українських студій “Хрестоматія Голодомору: Джерела з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні” [22].

Теми голодоморів торкався у своїх дослідженнях і автор цієї статті [23; 24]. Матеріали здебільшого мали характер історичного викладу та аналізу подій. У даній праці ми ставимо за мету показати голод як метод терору проти українських селян задля їх упокорення більшовицьким тоталітарним режимом. Для досягнення даної мети необхідно вирішити наступні завдання: показати спротив селян України впровадженню більшовицької політики на селі; висвітлити застосування терору голодом у ході боротьби радянської влади із селянством під час примусової колективізації; виявити економічні та політичні причини голодомору; розкрити закономір-

ність голодоморів 1921–1923 рр., 1932–1933 рр., 1946–1947 рр. та вказати на їх наслідки.

Незважаючи на велику кількість в українській вітчизняній історіографії праць з питань Голодоморів та існуючі дискусії істориків щодо методів їх дослідження [25], сьогодні бракує робіт, у яких голод був би комплексно розглянутий в контексті боротьби радянської влади із селянським повстанським рухом задля впровадження їх політики на селі. Актуальність теми посилює той факт, що голод як засіб державного терору вперше застосований більшовиками 1921–1923 рр. і далі був активно використаний у 1932–1933 рр., а методи вилучення хліба шляхом хлібозаготівель поширювались в Україні і в 1946–1947 рр. Окремі праці, хоч і започаткували в сучасній українській історіографії дослідження голоду як терористичного методу впливу на українське селянство, проте репрезентують його здебільшого в регіональному вимірі [26; 27], загальне ж ґрунтовне дослідження відсутнє.

Відбір хліба у селян здійснювався шляхом застосування терористичних заходів. Український хліб для більшовицької влади важив понад усе, адже він забезпечував її існування. Народний комісар продовольства УСРР М. Владимиров (Шейнфінкель) ще наприкінці 1920 р. відмічав: “Українські селяни повинні пам'ятати, що без хліба радянська влада існувати не може...” [28, с. 7]. Однак цю продукцію, особливо продовольчий і фуражний хліб, можна було взяти у селян лише шляхом примусового вилучення, адже добровільно на майже безоплатній основі селяни не бажали розставатися з результатом наполегливої і важкої праці. Тому спочатку 15 квітня 1919 р., а згодом 26 лютого 1920 р. були прийняті відповідно постанова ВУЦВК “Про загальнодержавний облік та розподіл продуктів і предметів домашнього господарства” та закон Ради Народних Комісарів УСРР “Про хлібну розверстку” [29]. У тексті закону були викладені причини запровадження режиму продрозкладки: необхідність відновлення зруйнованої військовими діями промисловості; потреби зміцнення обороннодатності країни; задоволення харчових потреб робітничого класу і збіднілого селянства, дітей та закладів охорони здоров'я; створення особливого насінневого фонду. Іншими словами, вилучений у селян хліб мав піти на потреби Червоної армії, залізничників, робочих вугільної промисловості, дитячих притулків, лікарень, лазаретів та ін. [28, с. 12]. Диференційований по областях загальний обсяг продрозкладки важким тягарем лягав на українське селянство.

Однак за оцінкою юристів подібні акти не були за своєю суттю земельними. Це адміністративні документи, які містять жорсткі імперативні приписи, а їх належність до земельного законодавства має побічний характер. Водночас причини запровадження продрозкладки, задекларовані в документах, далеко не співпадали з практикою життя. Документи архівів засвідчують, що вилучений у селян хліб, який мав бути відправлений до міст Росії, досить часто гнив на складах, оскільки влада не могла забезпечити його відправку. Зокрема, у першій половині жовтня 1920 р., коли для зібраного в Україні зерна, в тому числі, у кількості 599 206 пудів у Київській губернії та 744 408 пудів у Подільській губернії, необхідно було налагодити відправку 350 вагонів щомісяця, відправили лише близько 100 вагонів. У секретних

документах йшлося: "...транспорт... не в змозі вправитися з виконанням категоричних вимог... До цього часу продовжують поступати відомості, що заготовлений з такими труднощами хліб подекуди гниє і згорає..." [30, арк. 203]. Це відбувалось у той час, коли населення південних регіонів України страждало від голоду. У такий спосіб – шляхом застосування голоду – більшовики набували досвіду досить ефективної боротьби із селянським повстанським рухом. Про це йшлося в окремих працях, які видавалися за межами Радянської України ще в роки розгортання цієї практики [31] та в подальші роки [32]. Так, історик Д. Соловей у праці "Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні" одним із перших намагався показати голодомор як засіб боротьби проти селянства та селянського повстанського руху. Автор дійшов справедливого висновку, що заходи 1921–1923 рр. були першою дією практикою боротьби проти селянства шляхом знищення його голодом [32, с. 11].

Для сприяння у здійсненні заходів радянської влади на селі протягом 1920–1933 рр. діяли комітети незаможних селян (комнезами), створені відповідно до закону ВУЦВК та РНК УСРР "Про комітети незаможних селян" від 9 травня 1920 р. Вони були створені у всіх волостях та третині сіл України і взяли активну участь у класовому розшаруванні селянства. Це призвело до соціальної і політичної напруги в українському селі, ненависті і братовбивчої війни, адже водночас ці структури силою зброї відбирали хліб і боролись із селянським повстанським рухом [33].

Впроваджуючи політику класового розшарування в українському селі, вождь більшовиків переконував: "...народження нового ладу неможливе без революційного насильства...". У промові на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. він запевняв: "Історія показала, що без революційного насильства неможливо досягти перемоги..." [34, с. 112, 113]. Тому з метою упокорення українських селян радянська влада вдалася до радикальних дій, застосувавши військові частини. Про це свідчить й лист В. Леніна "Членам Ради праці і оборони" [35, с. 244–246] кінця липня 1920 р., у якому віддано наказ використати в Україні війська при їх пересуванні з Кавказького на Західний фронт [35, с. 244].

Застосування сили та терору досить ефективно сприяло надходженню хліба від селян. Так, коли восени 1920 р. зі Шполянської волості Київської губернії хліб надходив надзвичайно повільно, до справи залучили військовий загін у 100 осіб на чолі з заступником голови повітового продовольчого комітету Геллером. За два тижні у селян відібрали близько 32 000 пудів зерна, 300 волів вагою 1 200 пудів, що разом становило 13,2% від запланованої кількості продуктів на 1920 р. Для порівняння: за той же час у Катеринопільській волості тієї ж губернії без застосування військ зібрали лише 3 557 пудів зерна і 189 пудів м'яса [36, арк. 14].

Навіть перехід до нової економічної політики не означав концептуальних перемін у планах більшовиків щодо насадження радянської влади і нових способів господарювання в українському селі та відмови від терору як засобу реалізації цих планів. Це чітко виписано в листі В. Леніна до Л. Каменєва (Розенфельда) від 3 березня 1922 р.: "Величезна помилка думати, що неп-

поклав край теророві. Ми ще повернемося до терору і терору економічного" [37, с. 412].

Незважаючи на те, що з поразкою Української революції 1917–1921 рр. масовий спротив селян політиці більшовиків та поширенню їх влади був придушений, до повного упокорення селянства було ще далеко. Так у першій половині 1921 р. у зв'язку з посухою вкрай загострилася ситуація на Півдні України через несприятливі кліматичні умови. Селянство бачило, що урожай 1921 р. буде мізерним і відмовлялося віддавати хліб. Однак більшовицькі лідери з Москви будь-що вимагали забезпечення розкладки за 1920 р. Селяни взяли до зброї. У відповідь радянська влада застосувала війська Червоної армії, озброєні робітничі загони.

12 серпня 1921 р. Рада праці та оборони під головуванням В. Леніна прийняла рішення про застосування надзвичайних заходів при вилученні податку: направлення в села виїзних сесій ревтрибуналів; розміщення в сільській місцевості на постій та утримання селянами військових частин до часу внесення податку і покарання усіх, хто чинив спротив [38, с. 32]. В результаті у другій половині 1921 р. з України до РСФРР вивезено 17 729 вагонів хліба, що становило 16,7 млн. пудів [38, с. 188]. Поширився голод. В результаті люди були доведені до відчаю – у багатьох селах мала місце антропофагія (канібалізм) та поїдання трупів. Документально зареєстровано 50 випадків антропофагії [38, с. 201–202].

Погодимось із сучасним вітчизняним істориком Г. Турченком, який твердить, що інтерес всіх дослідників, які торкалися проблеми голоду 1921–1923 рр., зосереджувався на факті вибірковості політики московського центру щодо різних республік, охоплених голодом. Висновки, до яких вони приходять, співпадають: голод був використаний більшовицьким центром як додаткове і дуже ефективне знаряддя в боротьбі з українським визвольним рухом в цілому і селянським повстанством Південної України, зокрема [27, с. 207–208]. Цей висновок він підтверджує і конкретизує твердженнями сучасних дослідників, зокрема С. Кульчицького: "...В 1921 р. державна партія скористалася катастрофічною посухою, щоб застосувати (мабуть, уперше в сучасній історії) голод терором, спрямованим проти селянських повстанців, а фактично – проти всього сільського населення південних губерній України" [27, с. 208; 39, с. 42].

Тепер більшовики мали реальні результати у боротьбі із селянством та їх упокоренні. С. Кульчицький зазначає, що "в умовах голоду політична активність селянства зменшилася практично до нуля... Голод виявився фактором, який активніше, ніж каральні експедиції, втихомирив повстанців. Збагнувши це, центральний уряд допоміг природному катаклізму справитися з так званім "куркульським бандитизмом" [39, с. 202], тобто зі спротивом селян більшовицькій політиці на селі, зокрема на Півдні України.

Таким чином, у 1919–1921 рр. більшовики заклали практичні основи колективного господарювання в українському селі та випробували досить ефективні методи боротьби з українським селянством, зокрема голод, що згодом призвело до голодомору 1932–1933 рр., а в цілому не лише до загибелі багатомільйонної частини селянства України, а й до знищення менталітету української нації як нації споконвічних хліборобів [40, с. 18].

Нині в історіографії утвердилась оцінка 1918–1920 рр. як першого комуністичного штурму, другий припав на 1929–1932 рр. Їх характерною рисою була спроба ліквідації ринку [41, с. 115]. В цьому процесі, на переконання сучасних вчених, постраждали не структури тоталітарної держави, а суспільство. І найбільше – неорганізована й політично безпорадна частина суспільства – багатомільйонне селянство [42, с. 309].

Так, з 1 жовтня 1929 р. по лютий 1930 р. було колективізовано селянських господарств відповідно від 10% аж до 42,6%. Ці заходи викликали запеклий опір селян. Опинившись у безвиході український селянин нищив худобу, коней, ламав реманент, бо ніяк не міг погодитися з тим, що мусить стати, як справедливо висловився сучасний історик Т. Гунчак, новітнім кріпаком у сталінському колгоспі [43, с. 197]. Водночас застосування сільськими активістами методів приниження людської гідності – фізичний вплив, грабунок майна селян, наруга над жінкою, зведення особистих рахунків, психологічний тиск та погрози, відверте обдурювання та ошуканство, наруга над релігійними віруваннями тощо [44, с. 173–177] стали так би мовити каталізатором у збуренні українських селян на повстання. У відповідь селянству більшовицьким режимом була застосована, раніше вже випробувана, зброя масового знищення – голод, реалізувати який вдалися через конфіскацію продовольства. Боротьба з селянством – політична причина голодомору 1932–1933 рр. Економічною причиною стали зусилля режиму будь-що здобути валюту на прискорену індустріалізацію. Проходило це шляхом демпінгового експорту зерна: продаж його за цінами нижчими від ціни у країні, яка проводила закупки. У 1932 р. за кордон було вивезено 1 млн. 760 тис. тонн пшениці, а в 1933 р., незважаючи на посилення в Україні голоду, – 1 млн. 717,5 тис. тонн [45, с. 51]. Радянські закупки машин та обладнання становили 30% їх світового експорту в 1931 р. та майже 50% у 1932 р. Гасло “Боротьба за хліб – боротьба за соціалізм” та ставлення влади до впертості селян в здачі зерна, якого вони в переважній більшості вже не мали, як до прояву націоналізму, говорить про те, що український селянин потерпав як селянин і як українець [46, с. 47]. Під тиском з Москви будь-що виконати план хлібозаготівель, апарат КП(б)У, не маючи іншого вибору, стягував з українського селянина навіть посівний матеріал. Застосувавши усі можливі засоби, в Україні було зібрано 365 млн. пудів зерна при плані в 435 млн. Навесні 1932 р. розпочався голод. Спроби провідників Компартії України В. Чубара, Г. Петровського, С. Косіора, М. Скрипника апелювати до союзного керівництва наштовхнулись на звинувачення за провал хлібозаготівлі та прийняття 7 серпня 1932 р. закону “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацій та зміцнення колективної (соціалістичної) власності”. Цей закон призвів до загибелі мільйонів людей, проте з рук умираючого українського селянина вивиб 200 млн. пудів хліба. Невдоволення ЦК Компартії СРСР вилилось у постанову від 24 січня 1933 р. метою якої стало повне включення України в єдиний союзний господарський комплекс. З цією метою до України відрядили П. Постишева – довірену особу Й. Сталіна.

Займаючи посаду другого секретаря ЦК КП(б)У, П. Постишев фактично користувався необмеженими

правами намісника. Разом з ним в Україну прибув цілий апарат насильства на чолі з В. Балицьким, якого 24 листопада 1932 р. Політбюро ЦК ВКП(б), зважаючи на “державну важливість згоднайшвидшого поліпшення роботи органів ОДПУ на Україні”, призначило уповноваженим Об’єднаного державного політичного управління (ОДПУ) в Україні. Одним з головних завдань, які ставилися перед ним, було “безумовно виконати план хлібозаготівель”. Водночас мова йшла не лише про виконання хлібозаготівельних норм, вимагалось забирати в селян все, що можна було з’їсти. У такий спосіб селян змушували підкоритися неприйнятній для них більшовицькій політиці в українському селі, вступати до колгоспів. З цією ж метою непокірні села, господарства і цілі райони заносили на так звану “чорну дошку”, що передбачало здійснення голодної блокади. Тому дійсною сталінською політикою в українському селі був підірив біологічного потенціалу села як джерела українства [43, с. 199].

Проте Й. Сталін наказав ставитися до голоду як до неіснуючого явища. Навіть у стенографічних звітах пленумів ЦК КП(б)У і протоколах політбюро ЦК слово “голод” не згадувалося. Завіса мовчання над конаючим українським селом ударемнила всі спроби допомоги з боку міжнародної громадськості, яка дізналася про голод. Щоб перешкодити голодуючим втекти за межі республіки, на її кордонах були розміщені загороджувальні заони внутрішніх військ. Бригади працівників ДПУ перевіряли в поїздах багаж пасажирів і конфісковували продовольство, яке селяни придбали за великі гроші або обміняли на цінні речі в сусідніх з Україною місцевостях, щоб привезти голодуючим сім’ям.

У такий спосіб радянська влада змушувала селян України змиритися з упровадженою політикою на селі та проведенням суцільної колективізації. Водночас боротьба більшовицького режиму з селянством мала на меті не допустити спалаху національно-визвольної боротьби українського народу, його чергової після 1917–1921 рр. спроби здобути власну незалежну державу. Щоправда тодішні партфункціонери цього й не приховували. Так, згаданий вище П. Постишев у 1934 р. заявив: “Український голодомор 1933 року був роком поразки українського націоналістичної контрреволюції. Партія зробила гераклову працю по ліквідації націоналістичних елементів на Україні” [48, с. 13]. Фактично голодомор став новітньою формою політичного терору. Це був геноцид проти українського народу. Розріз статистики смертності, зафіксованої органами загсу за 1933 р. у співставленні з розрізом по містах і селах свідчить, що геноцид цілив своїм вістрям у сільське населення [42, с. 314].

Від голодомору постраждала й Кубань та Дон, де відповідно понад 900 тис. (62%) та близько 500 тис. (44%) проживало українців. Методи геноциду під виглядом заготівель там не відрізнялися від українських. Та й організатор геноциду був той самий: Л. Каганович діяв в усьому південному регіоні. Так, прями й опосередковані втрати населення Північного Кавказу від голоду сягають за мільйон [42, с. 315].

Ще одним випробуванням для українців стали перші повоєнні роки. Знову в надзвичайно важкому стані опинилось селянство. Для багатьох 1946–1947 рр. стали справжньою трагедією. Колгоспники перебували у

скрутному становищі – символічна оплата праці, люди пенсійного віку не отримували пенсій, колгоспники без особливого дозволу не мали права виїжджати зі своїх сіл (паспорти їм не видавались), у колгоспах не вистачало техніки, реманенту, насіння, людських ресурсів, існували великі податки тощо. Окрім цього, у 1946 р. в Україні склалися дуже несприятливі погодні умови: весною не зійшло 550 тис. га зернових культур (1/5 посівних площ), а весна і літо того року видалися край посушливими. Тому в результаті засухи загинуло ще близько 350 тис. га посівів зернових. Водночас урожай склав у середньому 3,8 цнт. з гектара. Низька врожайність була й на інші культури. Відповідно не кращою була ситуація й у тваринництві. В таких умовах уряд СРСР визначив для України занадто завищений план хлібозаготівель – 340 млн. пудів (5 млн. 400 тис. т), а згодом збільшив розміри – до 362 млн. пудів [49, с. 363].

Для реалізації плану керівництво партії встановило жорсткий контроль над виконанням завдань. Органами влади були застосовані репресивні заходи. За невиконання наказів у 1946–1947 рр. засуджено 1 312 голів колгоспів, із них на три роки позбавлення волі – 513 осіб, на п'ять років – 219, на десять років – 112, до розстрілу – 2 [49, с. 2]. Вітчизняний дослідник К. Кондратюк доречно зазначає, що на селян із жорсткими вимогами, знущаннями, побиттям аби вилучити хліб, обрушувалися “активісти”, “буксирні бригади”. Останні по кілька разів проходили по хатах та подвір'ях селян, забираючи останній шматок чогось їстівного. Нерідко “буксирами” були ті ж самі “активісти”, які грабували майно голодуючих людей у 1933 р. Дії колгоспників, які чинили спротив вивозу зерна, оголошувалися “антирадянськими”, “націоналістичними”, “контрреволюційними”, газети вміщували повідомлення про розстріли таких “шкідників” [50, с. 2]. В результаті, 1946 р. з республіки було забрано все вирощене того року зерно, включно із насіннєвими фондами, що спричинило посилення голоду наступного року. Проте значна частина сучасних істориків доводить, що в окремих районах голод почався ще наприкінці 1945 р., коли в колгоспах для створення “резерву” було вилучено усе зерно [51, с. 48].

Разом з тим у 1946 р. було розпочато кампанію боротьби з “розбазарюванням колгоспної землі”, внаслідок якої у селян було відібрано й передано колгоспам так звані “надлишки” присадибних земель, які допомагали селянам вижити в тих умовах.

В сільському господарстві, як і в інших галузях економіки України, продовжували панувати командні методи управління. Й. Сталін та його оточення не бажали переходити до економічних методів, а в особистій присадибній землі вбачали небезпеку. Тому такі ділянки обкладалися податками, дуже часто непосильними для їх господарів.

Для зміцнення партійного керівництва та посилення хлібозаготівель в Україну в березні 1947 р. Й. Сталін прислав Л. Кагановича, якого затвердили першим секретарем ЦК КП(б)У. Новий секретар не без гордості твердив, що він “не є зовсім корінним патріотом”, а тому чітко бачить недоліки, що існують в республіці [50, с. 78].

Щоб урятуватися від голоду, сільські мешканці дуже часто цілими сім'ями самовільно залишали колгоспи і подавалися в міста чи райони, де було трохи краще з харчами, намагалися влаштуватися на промислові підприємства.

Кількість жертв голодомору 1946–1947 рр. подають різні: одні дослідники називають 1,2 млн., інші – близько 1 млн. Високою була смертність дітей, особливо немовлят. Достовірно, що в ті роки в Україні на дистрофію та септичну ангіну, яка на думкою медиків була наслідком голоду, перехворіло 4 млн. осіб. Так, лише весною 1947 р. в республіці налічувалося 800 тис. людей, яким притаманні були ознаки дистрофії. Сучасні дослідники переконують, що в 1947 р. в Україні від голоду померло у два рази більше, ніж у попередній рік [50, с. 78]. Негативні наслідки голоду суспільство переживало ще дуже довго: загальмувався природний приріст населення, скоротилась народжуваність тощо.

Вилучений хліб, як і в 1932–1933 рр., експортувався за кордон. Його вивозили до країн Центральної та Західної Європи – Польщу, Чехословаччину, Румунію, Болгарію, Німеччину, Францію та ін. Протягом 1946–1947 рр. з України було вивезено 2,5 млн. тонн зерна [52, с. 88]. Це робилося, в першу чергу, задля збереження політико-військового впливу у Європі та підтримки комуністичних режимів країн так званої “народної демократії”.

Головними причинами голоду 1946–1947 рр. в Україні можемо назвати репресивну хлібозаготівельну та податкову політику правлячого режиму, повоєнні геополітичні інтереси СРСР, політику тоталітарної системи щодо селянства, неспроможність влади до державного регулювання аграрної галузі економіки та підтримки людей у трагічний для них час.

Погодимось із дослідницею голодомору 1946–1947 рр. на Харківщині Т. Лупіка: “Люди, які виживали, назавжди несли в собі страх пережитого, сором за нівелювання людських цінностей. Від цього їхнє міжособистісне спілкування часто вже ніколи не поверталось в русло колишньої, перевіреної часом односельчанської довіри, дружнього розуміння, родинного співчуття. Залишок свого життя постраждалі покутували перед пам'яттю безвинно загиблих. Ці підсвідомі мотиви через традиції селянського виховання передавалися батьками своїм нащадкам, які зазвичай із розумінням ставилися до тієї страшної сторінки з родинного життя. У селянській повсякденності, культурі вже ніколи не забували про пережитий голод” [53, с. 104]. На велике наше переконання ці слова ми можемо застосувати до людей, хто пережив у ХХ ст. три найтрагічніші події в Україні – голодомори 1921–1923 рр., 1932–1933 рр. та 1946–1947 рр.

Отже, Голодомори були спрямовані у першу чергу проти українських селян, адже саме вони найбільше проявляли невдоволення проти примусових експериментів більшовиків у аграрному секторі економіки, а звідси відповідно вдавалися до спротиву утвердженню радянської влади в Україні. Невичерпне джерело вікових традицій, національного духу і свободи, носіями яких було українське селянство, перешкоджало тоталітарній системі утверджувати свої плани. В ході боротьби із селянським повстанським рухом ще у 1921–1923 рр. більшовики виробили дієвий метод – застосування штуч-

чного голоду. Людомор виявився найефективнішим терористичним методом радянської влади в упокоренні селян, здійсненні колективізації та максимальної викачки хліба з селянських господарств, а згодом із колгоспів.

Список використаних джерел

1. Robert Conquest. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – New York : Oxford University Press, 1986. – 412 p.
2. The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Ed. by M. Carynnyk, L.Y. Luciuk and B.S. Kordan; With a forew. By M.R. Margus. – Kingston, Ont.; Vestal, N.Y. : Limestone Press, 1988. – LXI, 493 p.
3. Голод на Україні (1931–1933 pp.): [Документи і матеріали] / вступ. сл. В. І. Марочко, Є. П. Шаталіної // Укр. іст. журнал. – 1989. – № 7. – С. 99–111; № 8. – С. 105–117; № 9. – С. 110–121; № 11. – С. 78–90; № 12. – С. 123–128; 1990. – № 1. – С. 104–112.
4. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / [Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг]. – К. : Політвидав України, 1990. – 605 с.
5. Кульчицький С. До оцінки становища в сільському господарстві УСРР у 1932–1933 pp. // Укр. істор. журн. – 1988. – № 3. – С. 15–27.
6. Кульчицький С. В. 1933: трагедія голоду / С. В. Кульчицький. – К. : Т-во “Знання” УРСР, 1989. – 48 с.
7. Перковський А. Демографічні втрати Української РСР у 30–ті роки / А. Перковський, С. Пирожков // Укр. істор. журн. – 1989. – № 8. – С. 24–36.
8. Панчук М., Диброва С. 20–30-е: Документи, факти, свідельства / М. Панчук, С. Диброва // Коммунист України. – 1990. – № 4. – С. 70–84.
9. Пиріг Р. Повернення правди: [За архів. матеріалами] / Р. Пиріг // Рад. Україна. – 1990. – 27 берез.
10. 33-й: голод: народна Книга-Меморіал / [упоряд. Л. Б. Коваленко, В. А. Маняк, і передм. та післямова В. А. Маняка, Л. Б. Коваленко]. – К. : Радянський письменник, 1991. – 584 с.
11. Марочко В. І. Голодомор в Україні 1932–1933 pp.: причини і наслідки: конспект лекцій / В. І. Марочко. – К. : [б. в.], 1994. – 64 с.
12. Марочко В. Чорні дошки України: геноцид по-сталінськи / В. Марочко // Пам'ять століть: історичний науковий та літературний журнал. – К. , 1996. – С. 192–210.
13. Мазур В. Голод 1921–1923 років в Україні (політико-демографічний аналіз) / В. Мазур // Історія України. – 1999. – № 37. – С. 8–9.
14. Упокорення голодом: збірник документів / [упоряд. Н. Мухіна]. – К. , 1993. – 312 с.
15. Голод в Україні 1946–1947: Документи і матеріали / НАН України; Ін-т історії України / [ред. В. А. Смолій; упоряд. О. М. Веселова]. – К. : Вид-во М. П. Коць, 1996. – 375 с.
16. Див.: Голодомор в Україні. 1932–1933. Бібліографічний покажчик. – Одеса–Львів : Вид-во М. П. Коць, 2001. – 656 с.
17. Сергійчук В. Як нас морили голодом / В. Сергійчук. – К. : ПП Сергійчук М. І. , 2006. – 392 с.
18. Кульчицький С. Голодомор 1932–1933 pp. як геноцид: труднощі усвідомлення / С. Кульчицький. – К. : Наш час, 2007. – 424 с.
19. Кривоніс В. М. Соціальні функції органів “правопорядку” в період голодомору 1932–33 pp. в Україні / В. М. Кривоніс // Укр. істор. журн. – 2004. – № 1. – С. 101–110.
20. Веселова О. Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Злочини проти народу / О. Веселова, В. Марочко, О. Мовчан; Асоціація дослідників голодоморів в Україні; Ін-т історії України НАН України. – Вид. 3-тє, доп. – Дрогобич : Видавнича фірма “Відродження”, 2008. – 273 с.
21. Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив : у 9 т. / [кер. проекту о. Юрій Мицик]. – К. , 2003–2013.
22. Хрестоматія Голодомору: Джерела з історії голоду 1932–1933 pp. в Україні. – Едмонтон, Торонто: Вид-во Канадського інституту українських студій, 2012. – 386 с.
23. Голод на Лисянщині. 3 праць доцента В. М. Щербатюка // Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / [упоряд. Ю. Мицик]. – К. , 2008. – Т. 6. – С. 677–685.
24. Щербатюк В. Наслідки політики радянської влади 1923–1941 років / В. Щербатюк // Шевченків край: історико-етнографічне дослідження / Щербатюк В. [кер. авт. кол., упоряд.],

Березовський О., Верговський С. та ін. – К. : Наукова думка, 2009. – С. 230–258.

25. Солдатенко В. Ф. Історик і правда: чи завжди науковими є дискусії про тридцять третій рік в Україні / В. Ф. Солдатенко // Гілея (науковий вісник) : збірник наукових праць. – К. , 2013. – Вип. 79. – С. 4–11.

26. Іваненко В. В. Анатомія злочину в регіональному вимірі / В. В. Іваненко, Н. Р. Романець // Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні. Дніпропетровська область / [відп. ред. С. І. Світленко]. – Дніпропетровськ, 2008. – С. 7–30.

27. Турченко Г. Ф. Голод 1921–1923 pp. як засіб державного терору радянської влади на півдні України / Г. Ф. Турченко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2012. – Вип. XXXII. – С. 206–210.

28. Владимиров М. Украинские крестьяне и продовольственный вопрос / М. Владимиров. – Харьков : Всеукраинское изд-во, 1920. – 16 с.

29. Закон Ради Народних Комісарів “Про хлібну розвертку” (26 лютого 1920р.) // Радянське будівництво на Україні в роки громадянської війни (1919–1920) : зб. документів і матеріалів. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – С. 70–73.

30. Галузевий Державний архів Міністерства оборони України. – Ф. 3773. – Оп. 19823. – Спр. 16. – 329 арк.

31. Герасимович І. Голод на Україні / І. Герасимович. – Берлін : Вид-во Бібліотеки “Українського слова”, 1922. – 296 с.

32. Соловей Д. Голод у системі колоніального панування ЦК КПСС в Україні / Д. Соловей // Український збірник. – 1959. – Кн. 15. – С. 3–61.

33. Див.: Слюсарський А. Т. Комітети незаможних селян в боротьбі з бандитизмом / А. Т. Слюсарський // Научные записки украинской академии социалистического земледелия им. Артема. – Харьков, 1941. – Т. 3. – С. 51–55.

34. Ленін В. І. Промова на IV конференції губернських надзвичайних комісій 6 лютого 1920 р. / В. І. Ленін // ПЗТ. – Т. 40 (грудень 1919 – квітень 1920). – К. : Вид-во політ. літератури України, 1973. – С. 112–113.

35. Ленін В. І. Членам Ради праці і оборони / В. І. Ленін // ПЗТ. – Т. 51 (липень 1919–листопад 1920). – К. : Вид-во політ. літератури України, 1975. – С. 244–246.

36. Державний архів Київської області. – Ф. Р-1. – Оп. 1. – Спр. 282. – 491 арк.

37. Ленін В. І. Лист до Л. Б. Каменєва / В. І. Ленін // ПЗТ. – Т. 44 (червень 1921–березень 1922). – К. : Вид-во політ. літератури України, 1974. – С. 411–414.

38. Голод 1921–1923 років в Україні. Збірник документів і матеріалів. – К. : Наукова думка, 1993. – 240 с.

39. Кульчицький С. В. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928) / С. В. Кульчицький. – К. : Основи, 1996. – 396 с.

40. Малькін В. П. Земельне питання в Україні в умовах революції 1917–1920 pp. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / В. П. Малькін ; Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2009. – 19 с.

41. Єфіменко Г. Г. Комунізм vs. українське націєтворення в радянській Україні (1917–1938 pp.): сприяння, поборювання чи вимушене замирення? / Г. Г. Єфіменко // Укр. істор. журн. – 2012. – № 2. – С. 114–132.

42. Історія України: нове бачення. Навчальний посібник. – Вид. 2-е доп. і перероблене / [під ред. В. А. Смолія]. – К. : Видавничий дім “Альтернативи”, 2000. – 464 с.

43. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К. : Либідь, 1993. – 228 с.

44. Лисенко О. Діяльність сільських активістів як один з факторів виникнення селянських повстань весною 1930 р. / О. Лисенко // Історія України: маловідомі імена, події, факти. – 2011. – Вип. 37. – С. 166–179.

45. Дзюба І. Пастка. Тридцять років зі Сталінін. П'ятдесят років без Сталіна / І. Дзюба. – К. : Криниця, 2003. – 144 с.

46. Постанова Політбюро ЦК КП(б)У “Про ліквідацію контрреволюційних гнізд та розгром куркульських груп” від 18 листопада 1932 р. // Голодомор 1932–1933 років. Опубліковані документи [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://fundholodomors.org.ua/Fond/Projekt/32-33/Opubl/Opubl.htm>. – Назва з екрана.

47. Конквест Р. Жнива скорботи: радянська колективізація і голодомор / Роберт Конквест. – К. : Либідь, 1993. – 383 с.

48. Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто ви-

жив / [упоряд. О. Ю. Мищик]. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2003. – 296 с.

49. Лановик Б. Економічна історія України / Б. Лановик, М. Лазарович, Р. Матейко, З. Матисякевич; заг. ред. Б. Лановика. – К.: Юридична книга, 2004. – 456 с.

50. Кондратюк К. К. Голод 1946–1947 рр. в Україні: сучасні інтерпретації істориків // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів: Вид-во Львівської комерц. акад., 2010. – Вип. 9. – С. 74–80.

51. Даниленко В. М. Передумови голоду 1946–1947 рр. в Україні / В. М. Даниленко // Україна: XX ст.: культура, ідеологія, політика. – 2008. – Вип. 13: Голод 1946–1947 рр.: ретроспективний погляд істориків (з приводу 60-ти річчя трагедії): Матеріали “круглого столу” (2007 р.). – С. 42–49.

52. Внешняя торговля СССР. 1918–1966 гг. – М.: Внешние отношения, 1967. – 242 с.

53. Лупіка Т. Голод 1946–1947 рр. – катастрофа українського повоєнного села (на прикладі Харківщини) // Волинські історичні записки. – 2010. – Т. 5. – С. 99–107.

References

1. Robert Conquest. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. – New York: Oxford University Press, 1986. – 412 p.

2. The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932–1933 / Ed. by M. Carynnyk, L.Y. Luciuk and B.S. Kordan; With a forew. By M.R. Marrus. – Kingston, Ont.: Vestal, N.Y.: Limestone Press, 1988. – LXI, 493 p.

3. Holod na Ukrajinі (1931–1933 rr.): [Dokumenty i materialy] / Vstup. sl.V.I. Marochko, Ye.P. Shatalinoj // Ukr. ist. zhurnal. – 1989. – № 7. – S.99–111; № 8. – S.105–117; № 9. – S.110–121; № 11. – S.78–90; № 12. – S.123–128; 1990. – № 1. – S.104–112.

4. Holod 1932–1933rokiv na Ukrajinі ochyma istorykiv, movojū documentiv / [Ker. kol. uporyad. R.Ya.Pyrih]. – K.: Polityvydav Ukrajinū, 1990. – 605s.

5. Kul'chyts'kyj S. Do otsinky stanovishcha v sil's'komu hospodarstvi URSR u 1932–1933rr. // Ukr. istor. zhurn. – 1988. – № 3. – S.15–27.

6. Kul'chyts'kyj S.V. 1933: tragedija holodu / S.V.Kul'chyts'kyj. – K.: T-vo “Znannya” URSR, 1989. – 48s.

7. Perkovs'kyj A. Demographichni vtraty Ukrajin's'koi RSR u 30-i roky / A.Perkovs'kyj, S.Pyrozokov // Ukr. istor. zhurn. – 1989. – № 8. – S.24–36.

8. PanchukM., DibrovaS. 20–30-e: Documenty, fakty, svidyetel'stva / M.Panchuk, S.Dibrova // Kommunist Ukrajinū. – 1990. – № 4. – S.70–84.

9. PyrihR. Povernennya pravdy: [Za arkhiv. materialamy] / R.Pyrih // Rad. Ukrajinā. – 1990. – 27 berez.

10. 33-j: holod: narodna knyha–Memorial / [Uporyad. L. B. Kovalenko, V. A. Manyak; peredm. ta pislyamova V. A. Manyaka, L. B. Kovalenko]. – K.: Radyans'kyj pys'mennyk, 1991. – 584 s.

11. MarochkoV.I. Holodomor v Ukrajinі 1932–1933rr.: prychny i naslidky: konspekt leksij / V. I. Marochko. – K.: [b. v.], 1994. – 64s.

12. MarochkoV. Chorni doshky Ukrajinū: genocyd po–stalins'ky / V.Marochko // Pam'jat stolit': istorychnyj naukovyj ta literaturnyj zhurnal. – K., 1996. – S.192–210.

13. Mazur V. Holod 1921–1923 rokiv v Ukrajinі (politykok–demographichnyj analiz) / V.Mazur // Istorija Ukrajinū. – 1999. – № 37. – S.8–9.

14. Upokorennya holodom: Zbirnyk documentiv / [Uporyad. N.Mukhina]. – K., 1993. – 312s.

15. Holod v Ukrajinі 1946–1947: Dokumenty i materialy / NAN Ukrajinū; In–t istoriji Ukrajinū / [Red. V.A.Smolij; uporyad. O.M.Veselova]. – K.: Vyd–vo M.P.Kots', 1996. – 375s.

16. Dyv.: Holodomor v Ukrajinі. 1932–1933. Bibliographichnyj pokazhchyk. – Odesa–Lviv: Vyd–vo M.P.Kots', 2001. – 656s.

17. SerhijchukV. Yak nas moryly holodom / V.Serhijchuk. – K.: PP SerhijchukM.I., 2006. – 392s.

18. Kul'chytskyS. Holodomor 1932–1933 rr. yak genocyd: trudnoshchi usvidomlennya / S.Kul'chytsky. – K.: Nash chas, 2007. – 424s.

19. KryvonisV.M. Sotsial'ni funktsiji organiv “pravoporyadku” v period holodomoru 1932–33rr. v Ukrajinі / V.M.Kryvonis // Ukr. istor. zhurn. – 2004. – № 1. – S.101–110.

20. Veselova O. Holodomory v Ukrajinі 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947. Zlochyny proty narodu / O.Veselova, V.Marochko, O.Movchan; Asotsiatsija doslidnykiv holodomoriv v Ukrajinі; In–t

istoriji Ukrajinū NAN Ukrajinū. – Vyd. 3–tje, dop.– Drohobych: Vydavnycha firma “Vidrodzhennya”, 2008. – 273s.

21. Ukrajin's'kyj holokost 1932–1933: Svidchennya tykh, khto vyzhyv U 9t. / [ker. proektu o. Yuriy Mytsyk]. – K., 2003–2013.

22. Khrestomatija Holodomoru: Dzherela z istoriji holodu 1932–1933rr. v Ukrajinі. – Edmonton, Toronto: Vyd–vo Canadian Institute of Ukrainian Studies, 2012. – 386s.

23. Holod na Lysyanshchyni. Z prat' dotsenta V.M. Shcherbatyuka // Ukrajin's'kyj holokost 1932–1933: Svidchennya tykh, khto vyzhyv / [uporya. Yu.Mytsyk]. – K., 2008. – T.6. – S.677–685.

24. ShcherbatyukV. Naslidky polityky radyans'koi vlady 1923–1941 rokiv / V.Shcherbatyuk // Shevchenkiv kraj: istoryko–etnographichne doslidzhennya / ShcherbatyukV. [ker. avt. kol., uporyad.], Berezovs'kyjO., Verhovs'kyjS. ta in. – K.: Naukova dumka, 2009. – S.230–258.

25. SoldatenkoV.F. Istoryk i pravda: chy zavzhdy naukovymy ye diskusiji pro trydtsyat' tretij rik v Ukrajinі / V.F.Soldatenko // Gileya (naukovyj visnyk): Zbirnyk naukovyh prat'. – K., 2013. – Vyp.79. – S.4–11.

26. IvanenkoV.V. Anatomija zlochny v regional'nomu vymiri / V.V.Ivanenko, N.R.Romanets' // Natsional'na knyha pam'jati zhertv Holodomoru 1932–1933rokiv v Ukrajinі. Dnipropetrovs'ka oblast' / [vidp. red. S.I.Svitlenko]. – Dnipropetrovsk 2008. – S.7–30.

27. TurchenkoH.F. Holod 1921–1923rr. yak zasib derzhavnoho teroru radyans'koi vlady na pivdni Ukrajinū / H.F.Turchenko // Naukovi pratsi istorychnoho fakul'tetu Zaporiz'koho natsional'noho universitetu. – Zaporizhya: ZNU 2012. – Vyp. XXXII. – S.206–210.

28. VladimirovM. Ukrainskije krestjane i prodovol'stvennyj vopros / M.Vladimirov. – Kharkov: Vseukrainskoje izd–vo, 1920. – 16 s.

29. Zakon Rady Narodnyh Komisariv “Pro khlibnu rozverstku” (26lyutoho 1920r.) // Radyans'ke budivnytstvo na Ukrajinі v roky hromadyans'koi vijny (1919–1920): Zb. documentiv i materialiv. – K. Vyd–vo ANURSV, 1957. – S.70–73.

30. Galuzevyj Derzhavnyj arkhiv Ministerstva oborony Ukrajinū. – F.3773. – Op.19823. – Spr.16. – 329 ark.

31. HerasymovychI. Holod na Ukrajinі / I.Herasymovych. – Berlin: Vyd–vo Biblioteki “Ukrajin's'koho slova”, 1922. – 296s.

32. SolovejD. Holod u systemi colonial'noho panuvannya TsK KPRS v Ukrajinі / D.Solovej // Ukrajin's'kyj zbirnyk. – 1959. – Kn.15. – S.3–61.

33. Dyv.: SlyusarskijA.T. Komityety nezamozhnykh selyan v bor'be s banditizmom / A.T.Slusarskij // Nauchnye zapiski ukrajinskoj akademiji sotsialisticheskoho zemledelija im.Artema. – Kharkov, 1941. – T.3. – S.51–55.

34. LeninV.I. Promova na IV konferentsiji guberns'kyh nadzvychajnyh komisij 6lyutoho 1920r. / V.I.Lenin // PZT. – T.40 (hruden' 1919–kviten' 1920). – K.: Vyd–vo polit. literatury Ukrajinū, 1973. – S.112–113.

35. LeninV.I. Chlenam Rady pratsi i oborony / V.I.Lenin // PZT. – T.51 (lypen' 1919–lystopad 1920). – K.: Vyd–vo polit. literatury Ukrajinū, 1975. – S.244–246.

36. Derzhavnyj arkhiv Kyivs'koi oblasti. – F.R–1. – Op.1. – Spr.282. – 491ark.

37. LeninV.I. Lyst do L.B.Kamen'eva / V.I.Lenin // PZT. – T.44 (cherven' 1921–berezen' 1922). – K.: Vyd–vo polit. literatury Ukrajinū, 1974. – S.411–414.

38. Holod 1921–1923 rokiv v Ukrajinі. Zbirnyk documentiv i materialiv. – K.: Naukova dumka, 1993. – 240 s.

39. Kul'chytskyS.V. Komunizm v Ukrajinі: pershe desyatyrichya (1919–1928) / S.V.Kul'chytskyj. – K.: Osnovy, 1996. – 396s.

40. Mal'kinV.P. Zemel'ne pytannya v Ukrajinі v umovah revolyutsiji 1917–1920rr.: Avtoref. dys. ... kand. ist. nauk: 07.00.01 / V.P.Mal'kin; Lvivs'kyj natsional'nyj un–t im. Ivana Franka. – Lviv, 2009. – 19s.

41. YefimenkoH.H. Komunizm vs. Ukrajin's'je natsijetvorennya v radyans'kij Ukrajinі (1917–1938rr.): spryannam poboryuvannya chy vymushene zamyrennya? / H.H.Yefimenko // Ukr. istor. zhurn. – 2012. – № 2. – S.114–132.

42. Istorija Ukrajinū: nove bachennya. Navchal'nyj posibnyk. Vyd. 2–e dop. i pereroblene / [Pid red. V.A.Smolija]. – K.: Vydavnychij dim “Al'ternatyvy”, 2000. – 464s.

43. HunchakT. Ukrajinā: persha polovyna XX stolittya: Narisy politychnoi istoriji / T.Hunchak. – K.: Lybid', 1993. – 228s.

44. LysenkoO. Dijal'nist' sil's'kyh aktyvistiv yak ody z faktoriv vynykennya selyans'kyh povstan' vesnoju 1930r. / O.Lysenko // Istorija Ukrajinū: malovidomi imena, podiji, fakty. – 2011. – Vyp.37. – S.166–179.

45. DzyubaI. Pastka. Trydtsyat' roki zi Stalinym. Pjadesyat roki bez Stalina / I.Dzyuba. – K.: Krynytsya, 2003. – 144s.

46. Postanova Politbyuro TsKa KP(b)U “Pro likvidatsiju kontrevolyutsijnih hnidz ta rozhrom kurkul's'kyh grup” vid 18 lystopada 1932 r. // Holodomor 1932–1933 roki. Opublikovani dokumenty [Elektronnyj resurs]. – Rezhym dostupu: <http://fundholodomors.org.ua/Fond/Proekt/32–33/Opubl/Opubl.htm>. – Nazva z ekrana.

47. ConquestR. Zhnyva skorboty: radyans'ka kolektyvizacija i holodomor / Robert Conquest.– K.: Lybid', 1993. – 383s.

48. Ukrajs'kyj holokost. 1932–1933: Svidchennya tykh, khto vyzhyv / [Uporyad. o. Yu.Mytsyk].– K.: Vyd. dim “KM Akademia”, 2003. – 296s.

49. LanovykV. Ekonomichna istorija Ukrainy / V.Lanovyk, M.Lazarovych, R.Matejko, Z.Matysyakevych; zah. red. V.Lanovyka. – K.: Yurydychna knyha, 2004. – 456s.

50. KondratyukK.K. Holod 1946–1947rr. v Ukrajinі: suchasni interpretacii istorykiv // Visnyk Lvivs'koi komercijnoi akademii komercijnoi akademii. – Lviv: Vyd-vo Lvivs'koi komerc. akad., 2010. – Vyp.9. – S.74–80.

51. DanylenkoV.M. Peredumovy holodu 1946–1947rr. v Ukrajinі / V.M.Danylenko // Ukrajinā: XX st.: kul'tura, ideologija, polityka. – 2008. – Vyp.13: Holod 1946–1947rr.: retrospektyvnyj pohlyad istorykiv (z pryvodu 60–ty richya trahediji): Materialy “kruhloho stolu” (2007r.). – S.42–49.

52. Vneshnyaja trgovlya SSSR. 1918–1966rr. – M.: Vneshnij otoshneniya, 1967. – 242s.

53. LupikaT. Holod 1946–1947rr. – katastrofa ukrajs'koho povojennoho sela (na prykladi Kharkivshchyny) // Volyns'ki istorychny zapysky. – 2010. – T.5. – S.99–107.

Shcherbatyuk V. M., Professor of History, the Chair of History of State and Law of the National Academy of Internal Affairs (Ukraine, Kyiv), vytoki@ukr.net

Famine as a method of implementation of the Bolsheviks' policy in the Ukrainian village

For the purpose of the elucidation of the famine as a terrorist method used for enslaving of the Ukrainian peasants by the Bolsheviks' totalitarian regime the starvation is shown as an effective repressive system implanted by Bolsheviks during their violent spreading of the anti-human policy in the Ukrainian village. In particular, it is shown that the famine was tested artificially during the struggle against the peasant insurrectionary movement in the south of Ukraine in 1921–1923, during the expropriation of grain from the peasants. The nature of famine as terror imposed by the Soviet power in the process of the struggle against the Ukrainian peasants for completion of the collectivization in Ukraine and fulfillment of the plan for grain storing in 1932–1933 and 1946–1947. Economic and political reasons as well as the consequences of Famines of 1932–1933, 1946–1947 have been traced.

Keywords: Famine, peasants, peasant insurrectionary movement, Bolsheviks, Bolsheviks' regime, terror, collectivization.

Щербатюк В. М., доктор исторических наук, профессор кафедры истории государства и права, Национальная академия внутренних дел (Украина, Киев), vytoki@ukr.net

Голод как способ насильственного внедрения большевистской политики в украинской деревне

С целью освещения голодомора как метода террора против украинских крестьян для покорения их большевистским тоталитарным режимом показан голод как действенный репрессивный способ, примененный большевиками в насильственном процессе применения антигуманной политики в украинской деревне. В частности, отмечена апробация искусственного голода в борьбе против крестьянского повстанческого движения на юге Украины 1921–1923 гг., во время изъятия хлеба у крестьян. Раскрыта суть голодомора как террора советской власти в борьбе против украинского крестьянства для завершения коллективизации в Украине и выполнения планов хлебозаготовок в 1932–1933 и 1946–1947 гг.

Ключевые слова: Голодомор, крестьяне, крестьянское повстанческое движение, большевики, большевистский режим, террор, коллективизация.

* * *

УДК (477.87)“1953”

Капітан Л. І.

доктор історичних наук, проректор з науково-педагогічної роботи, Мукачівський державний університет (Україна, Мукачєво), kapitan1007@gmail.com

“БЕРІЇВСЬКА ВІДЛИГА” В ЗАКАРПАТТІ

Розкрито специфіку розгортання процесів у суспільно-політичному житті краю в контексті подій, пов'язаних із спробою Л. Берії “десталінізувати” суспільство. Автором обґрунтовано, що короткотривала “Беріївська відлига” 1953 р., яка дезавувала попередню національну політику Кремля насамперед у Прибалтіці й західних областях України, загальмувала курс на русифікацію суспільно-політичного життя й культурно-освітньої сфери Закарпаття, сприяла реабілітаційним процесам, повернувши чимало репресованих краян.

26 травня 1953 р. Президія ЦК КПРС з ініціативи Л. Берії ухвалила Постанову “Питання західних областей Української РСР”, в якій окреслювались факти брутального викривлення ленінсько-сталінської національної політики. Обговорення замовчуваних проблем державно-партійної, кадрової й національно-мовної політики сталінського тоталітарного режиму, насамперед, у західних областях республіки, відбулося на черневому пленумі ЦК Компартії. Голова Закарпатського обласного комітету І. І. Туряниця, виступаючи з промовою, конкретизував проблеми кадрів в Закарпатті, визнавав складні взаємини партійно-урядових структур області з місцевим угорським й румунським населенням. На Пленумі Закарпатського обласного комітету ще більш конкретно розкривалися недоліки озвучені на республіканському форумі. Партійні форуми стали певним “моментом істини”, під час яких були оприлюднені численні порушення “ленінсько-сталінської” національної політики у західних областях УРСР, а також виразно висловлені побажання місцевої номенклатури з корінного населення й частково місцевої інтелектуальної еліти щодо адекватного представництва у суспільно-політичному, культурно-освітньому житті краю й дерусифікації цих сфер.

М. Хрущов, знищивши свого політичного конкурента – Л. Берію, “творчо” скористався, здавалось би, відкинутими пропозиціями останнього, що містилися у вищезгаданих доповідних записках про ситуацію у західному регіоні України, в тому числі у Закарпатті, та Прибалтіці. Можна стверджувати, що позиція центральної влади СРСР у проведєнні національної політики у цих регіонах стала виразно м'якшою, брутальні форми нехтування місцевими кадрами й тримання їх якщо не на заводіках, то принаймні на другому плані, відійшли у минуле.

Ключові слова: 1953 рік, Берія, Закарпаття, національна політика.

В оцінці діяльності Л. Берія зустрічаються діаметрально протилежні підходи: перший, традиційний, розглядає його як кривавого вбивцю і підступного інтригана, тощо; інший, модерністський, визнає в ньому радикального реформатора і видатного десталінізатора, який мав “програму оздоровлення країни” чи навіть прагнув до “підриву сталінської системи”, “відмови від неї” і т.п. Наближено до другої точки зору є позиція знаного дослідника тоталітарної доби та її злочинів в Україні С. І. Білокопя [3, с. 103].

Обидва вищезгадані підходи потребують певних коректив. Визнаючи злочини Л. Берії, не можна перекладати на нього всю відповідальність за терор і репресії, “вибілювати” за рахунок нього інших керівників партії, держави та систему в цілому. З іншого боку, ми маємо більше підстав говорити про Л. Берію не як про радикального реформатора, а як тверезого прагматика, який розумів необхідність певних (доволі радикальних) змін і разом з тим подібна активність дозволяла йому утримувати політичну ініціативу [1; 2, с.116–117; 10; 12, с. 46].

З відновленням державної незалежності України 1991 р. зникли колишні ідеологічні обмеження й табу йовані теми досліджень, з'явилися праці, автори яких змістили наголоси в інтерпретації подій і заходів влади повоєнного періоду в Україні в цілому [2;3;7]. Проте поставленого нами питання науковці торкалися лише опосередковано.

Метою нашого дослідження є розкрити специфіку розгортання процесів у суспільно-політичному житті краю в контексті подій, пов'язаних із спробою Л. Берії “десталінізувати” суспільство.